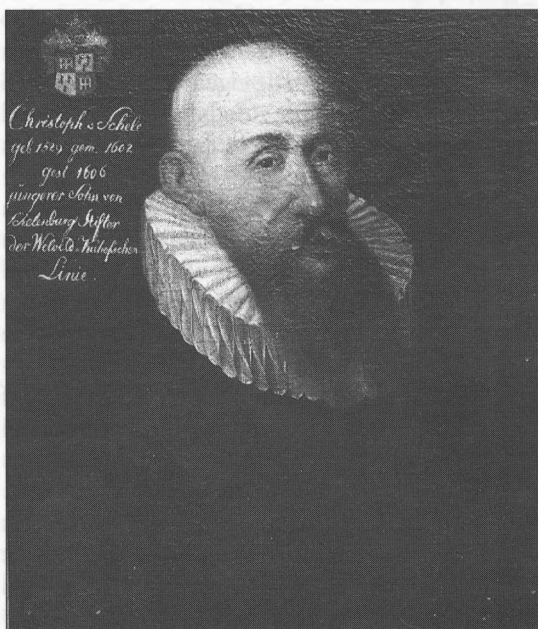

DE STERVENSKUNSTENAAR CHRISTOFFER SCHELE TOT WELEVELD

Conrad Gietman

Op de twintigste mei 1606 overleed de lutherse edelman Christoffer Schele tot Weleveld op zesenzeventigjarige leeftijd aan een uitterende ziekte. Een uitvoerige beschrijving van zijn sterfbed en begrafenis biedt samen met wat restanten van een ter zijner nagedachtenis opgericht epitaaf de mogelijkheid enkele opmerkingen te maken over de doodsbeleving in een adellijke familie omstreeks 1600.

*Christoffer Schele tot Weleveld (particuliere collectie,
foto J. J. Grootenboer)*

Schele tot Weleveld

Christoffer Schele tot Weleveld was de stamvader van de Overijsselse linie van een Osnabrücks geslacht. Hij werd op 29 september 1529 geboren als de tweede zoon van Sweder Schele, heer van de Schelenburg, en de Twentse erfdochter Anna van Welvelde. Met zijn oudere broer Caspar kwam hij in 1555 tot een erfdeling, waarbij eerstgenoemde het stamhuis de Schelenburg (bij Schleddehausen) kreeg toebedeeld en hijzelf het door zijn moeder in de familie gekomen Weleveld (bij Borne). In 1556 begon hij hier een eigen huishouding te voeren en weer een jaar later werd hij voor de eerste keer in Overijssel als riddermatig edelman ten landdage verschreven en trouwde hij Judith Ripperda, de oudste dochter van de drost van Salland. Bij haar verwekte hij acht dochters en twee zonen. De oudste, in 1569 geboren zoon Sweder Schele zou niet alleen de Twentse linie van het geslacht voortzetten maar tevens een zeer omvangrijke huiskroniek nalaten. Het leven

en sterven van Christoffer Schele wordt in dit werk uitvoerig beschreven.

De huiskroniek bestaat uit drie delen in twee banden.¹ De auteur begint met een geschiedenis van de Scheles en aangetrouwde geslachten tot 1591. Hierna krijgt het werk een annalistiek karakter: in het tweede deel worden de dagelijkse geschiedenissen van het geslacht tot het jaar 1623 neergeschreven en in het derde deel wordt ongeveer hetzelfde gedaan voor de jaren 1629-1637, zij het dan dat deze laatste reeks annalen een zeer losse opbouw kent. De huiskroniek bevat onder meer tal van wereldlijke en religieuze beschouwingen, afschriften van liederen en documenten, gebeden, anekdotes, (auto)biografieën, epitafen, numeralen en sterfbedbeschrijvingen, waarvan die van Christoffer Schele weliswaar de meest uitvoerige en (wat mij betreft) de

1. De eerste band wordt bewaard in het Staatsarchiv Osnabrück, Gutsarchiv Schele zu Schelenburg nr. 1000, de tweede in het Rijksarchief in Overijssel, Archief Huis Almelo inv. nr. 3680 (hierna aan te halen als *Huiskroniek I* en *Huiskroniek II*). Een indruk van de inhoud van kroniek biedt Adria Bakker en Dick Schlüter, 'Gott betert desen tijd'. *Jonker Sweder Schele: ooggetuige van de Tachtigjarige Oorlog*, Oldenzaal 1995; aldaar tevens een levensbeschrijving van Christoffer en Sweder Schele en verdere literatuurverwijzingen.

mooiste is, maar zeker niet de enige. Ook het overlijden van zijn oudere broer Caspar, zijn echtgenote, zijn dochters Anna, Sophia, Margaretha, Unica, Agnes en Wilhelmina en andere verwanten en standgenoten wordt min of meer uitvoerig weergegeven. De beschrijvingen zijn gesticuleerd om de zeggingskracht ervan te vergroten, wat echter niet zozeer aangeeft dat het hier gaat om een geïdealiseerd sterven met slechts een zeer losse verbinding met de werkelijkheid, maar veeleer dat (in dit geval: religieuze en dynastieke) voorstellingen in zeer sterke mate richting kunnen geven aan zowel gedrag als waarneming.²

De sterfbedbeschrijving

Christoffer Scheles afscheid van deze wereld was een langgerekte aangelegenheid. Kort nadat hij in mei 1597 na een jarenlange ballingschap (vanwege de oorlog op het platteland) met zijn vrouw en kinderen weer vanuit Osnabrück naar Twente was teruggekeerd, kreeg hij plotseling heftige koortsaanvallen, wat de familie toeschreef aan de verandering van de lucht na de verhuizing naar het Weleveld. Hoewel hij weer herstelde, werd het duidelijk dat de laatste jaren van zijn leven waren aangebroken. In 1599 en 1600 vroeg hij op grond van zijn hoge leeftijd en de oorlogsomstandigheden op het platteland zijn zoon Sweder af te zien van een commissie als gedeputeerde ter Staten-Generaal. De stamopvolger willigde beide keren de wens van zijn vader in en ging in juli 1601 bij zijn ouders wonen.³ Christoffer Scheles besef van de eigen vergankelijkheid zal, voor zover dit nog nodig mocht zijn, verder zijn versterkt toen de dood enkele keren hard toesloeg op het Weleveld. In 1601 stierven zijn ongehuwde dochters Agnes en Wilhelmina kort na elkaar. In augustus 1605 overleed bovendien het naar hem genoemde, nauwelijks één jaar oude stamhoudertje Christoffer, op dat moment de enige zoon van Sweder Schele. De dood van Christoffer Schele zelf kondigde zich aan toen hij op 23 maart 1606 werd getroffen door een zware koortsaanval. In de huiskroniek wordt zijn ziekbed en stervensuur als volgt beschreven:⁴

“Anno 1606. Op 23 maart kreeg Christoffer Schele tot Weleveld een hevige koortsaanval. Op zijn rechteroog en op zijn maag openbaarde zich een zinking. Hij verloor zijn eetlust en voelde ook een koude in zijn hersens. De medicus dr. Bernardus Rörinck uit Deventer en zijn neef hielden het erop dat men voor een hectica⁵ moest vrezen. In het begin kwam Zijne Edelheid nog af en toe uit bed en was hij nog in staat om te lezen en te schrijven, maar al spoedig na het begin van zijn ziekte sprak hij tot zijn zoon Sweder: ‘Mijn zoon, mijn tijd hier op aarde zou wel eens afgelopen kunnen zijn. Moge de Heer ons geven wat zalig is.’

Op 25 april kwam zijn vaste biechtvader, mijnheer Andreas Detmahrus, predikant van de Sint Catharinakerk te Osnabrück, aan op het huis Weleveld. Hij troostte Zijne Edelheid met het Woord Gods en reikte op 1 mei het avondmaal des Heren uit aan hem, aan zijn lieve vrouw, aan zijn beide zonen, aan de vrouw van Sweder Schele, en aan Joost van Bevervoorde en diens vrouw.⁶ Toen de heer magister hierna afscheid van Zijne Edelheid nam en zei te hopen dat God tot hun beider zaligheid zou geven dat zij elkaar zouden weerzien in Osnabrück, antwoordde hij: ‘Mocht het niet zo zijn, dan zien wij elkaar weer in het eeuwige leven.’ Later, toen zijn krachten elke dag verder afnamen, zei hij vaak: ‘Wanneer ik mijn eetlust weer terugkrijg, dan zal dat niet hier zijn.’

2. Wat betreft de betrouwbaarheid van de sterfbedbeschrijvingen in de huiskroniek zij hier opgemerkt dat zij in de regel alleen met elkaar kunnen worden vergeleken. De voor zover bekend enige gelegenheid een scène aan een andere bron te toetsen, biedt het overlijden van van Sweder Scheles grootvader van moederszijde Unico Ripperda, drost van Salland. Ripperda's naar alle waarschijnlijkheid mondeling overgeleverde uitspraken uit de huiskroniek komen gedeeltelijk overeen met de inhoud van het testament dat hij kort voor zijn dood dicteerde. Vgl. *Huiskroniek I*, 556 en Rijksarchief in Gelderland, Handschriften Van Rhemen inv. nr. 113, testament van Unico Ripperda, 30 mei 1566. Bij een onderlinge vergelijking van Scheles stervensbeschrijvingen valt op dat hij afwijkingen van het volmaakte sterven wel degelijk vermeldt, meestal om hierna de angst te bezweren als zou het om een een onzalige dood gaan.

3. *Huiskroniek I*, 715, 732, 737.

4. *Huiskroniek I*, 777-781. Gezien de lengte van de sterfbedscène is ervoor gekozen de nederduitse tekst (en eveneens alle volgende citaten) te vertalen. Hierbij is een transcriptie van mr. A. de Bakker (aanwezig in het Rijksarchief in Overijssel) als uitgangspunt genomen. Niet vertaald zijn de losse marginale aantekeningen (in het latijn) op folio 780 en 781. Mijn dank gaat uit naar prof. dr. M.J. van Lieburg voor zijn adviezen met betrekking tot de vertaling van enkele medische termen.

5. Een hectica wordt in Steven Blankaart, *Lexicon Medicum*, Amsterdam 1679, 156 omschreven als een ‘uitterende en uitdroogende koors’.

6. Christoffer Scheles dochter Judith.

Hij had een hekel aan medicijnen en van de artsen wenste hij alleen wat raadgevingen. En toen wij van alles verzonnen om de verveling voor Zijne Edelheid tijdens zijn langdurige ziektebed te verdrijven, sprak hij: 'Wees stil, mijn hoofd kan niet veel verdragen. Daar zal het vandaan komen. Ik sluimer liever, slaap niet zozeer als dat ik sluimerend rust. Jullie kunnen niets wereldlijks meer bedenken dat mij kan bekoren.' Toen men Zijne Edelheid vroeg waar hij zich slecht voelde, sprak hij: 'Nergens, mijn hart is nog sterk, alleen het slijm in mijn hoofd ontleemt mij de eetlust en daardoor word ik zo zwak.' De predikant had een paar mooie troostspreuken op papier achtergelaten. Hij las die vaak, hoewel hij nog maar slecht kon zien; tenslotte beval hij zijn zoon Daniël ze weg te leggen. God zij dank bleef hij tot op het laatst goed bij zijn verstand.

De dag voorafgaande aan de negentiende mei werd zijn kleinzoon Christoffer Helmer bij hem in bed gezet. Toen men hem zei dat het er naar uitzag dat hij rossig haar zou krijgen, streek hij hem over al zijn haren en sprak: 'Mocht hij rood haar krijgen, dan lijkt hij op zijn grootvader.' Hij speelde met hartelijke toeneiging met hem. Moge God hem en ook ons met Zijn zegen bijstaan. Hij had geen angst, was getroost in God. Zijn enige angst was zijn lieve vrouw, met wie de Almachtige God hem zo had gezegend, te moeten verlaten. Hij beval zijn kinderen haar te eren en ook de onderlinge liefde te bewaren. En toen Daniël, de jongste zoon, op 19 mei bij hem kwam zitten, zei hij tegen hem in het bijzonder dat wij ons tegenover onze moeder als gehoorzame kinderen moesten gedragen. Toen hierna ook Sweder binnenkwam, zei hij, hoewel hij vanwege zijn hoofdpijn niet graag nog veel sprak of luisterde: 'Mijn zoon, ik ga elke dag verder achteruit. Het zal niet lang meer duren. Je moet een grafkelder voor mij laten maken, waarin ook je moeder kan worden bijgezet. De grafsteen mag niet boven de grond uitsteken maar moet gelijkvloers liggen.'

Sweder Schele antwoordde: 'Mijn lieve vader, wanneer het maar enigszins Gods heilige wil tot uw en onze zaligheid zou zijn, dan zouden wij u tot onze vreugde en troost nog graag bij ons willen houden, ofschoon er nu in deze wereld niet veel goeds of vreugde meer te beleven valt. Maar mocht dit niet zo zijn, dan zal ik een graf laten maken, waarin niet alleen mijn moeder kan worden bijgezet maar ook mijn vrouw en ik, wanneer onze tijd zal zijn gekomen.' Zijne Edelheid sprak hierop: 'Ik zet mijn vertrouwen enkel en alleen op de verdienste van onze Heer Jezus Christus. Hij zal mijn steun en toeverlaat zijn, met Hem wil ik voor het aangezicht van God komen.' Ik zei daarop: 'Wij lezen ook in het Woord van God dat wij bij de Hemelse Vader in Jezus Christus een middelaar hebben, die rechtvaardig is en onze zonden verzoent. Met deze middelaar, die onze schuld zelf heeft betaald en voldaan, zullen wij de zaak niet verliezen.' Toen hij echter zag dat wij verdrietig waren en huilden, hield hij op met praten en werd hij stil. Hij sprak echter nog vaak: 'Mijn God, mijn vader, ach lieve God, hoe lang moet ik nog zo liggen? O, genadige God, laat me niet lang meer lijden. Heer, laat mij spoedig sterven.'

En op de negentiende mei 's avonds, toen hij een heftige koortsaanval voelde, zijn kinderen in zijn nabijheid baden en Sweder de geloofsbelijdenis uit Avenarius voorlas,⁷ vouwde hij aandachtig de handen en sprak hij: 'Heer, in Uw handen beveel ik mijn geest.' De aanval hield echter weer op en hij sprak de woorden: 'Gaan jullie maar slapen, het gaat weer wat beter.' Hij rustte nog wat, bleef de hele tijd bij zijn verstand, en was welgemoed in de Heer. Toen Sweder Scheles vrouw de volgende morgen opstond en naar hem toeging, groette hij haar nog beleefd en zei hij: 'Goedemorgen, mijn lieve dochter.' Hij ging echter spoedig weer achteruit en daarom riep zij haar man, de rest van de familie en alle bedienden in de kamer. Gezamenlijk baden zij. Zijn zoon Sweder las de woorden des geloofs en de gebruikelijke gebeden bij de stervenden en schreeuwde tot Zijne Edelheid: 'God heeft de wereld zo lief gehad, dat Hij Zijn enige Zoon heeft gegeven, opdat allen die in Hem geloven, niet verloren gaan, maar het eeuwige leven hebben. Want God heeft Zijn Zoon niet gezonden om de wereld te oordelen, maar opdat de wereld door Hem gered zou worden.' Zijne Edelheid antwoordde hierop duidelijk: 'Op deze woorden wil ik leven en sterven.' Korte tijd later sprak hij in zijn laatste ademzucht: 'Weest gerust, het is allemaal voorbij. Ik ga in de naam des Heren wat slapen.' Terstond ontsliep hij in de Heer.

7. Johann Haberman (Avenarius), *Christliche Gebete für allerlei Noth und Stände der ganzen Christenheit*, Wittenberg 1567. In deze bijdrage is gebruik gemaakt van een latere uitgave onder de titel *Betbüchlein, darinn auff alle Tage in der Wochen Gebet zu sprechen verordnet*, Leipzig 1610.

Hij sprak van 'slapen gaan' omdat ook de Schrift de dood een slaap noemt. Moge de Heer hem en ons allen een blijde opstanding geven. God, die alles uit niets heeft geschapen, die door Zijn Goddelijke kracht dagelijks alles zo wonderbaarlijk behoudt, die dag en nacht, zomer en winter, loof en gras, die mensenkinderen en alles zo wonderbaarlijk schept zoals Zijn Goddelijke almacht wil, die laat gebeuren wat Hij heeft gezegd, diezelfde God biedt ons in Zijn Heilige Woord door Jezus Christus vergeving der zonden aan, opstanding van het lichaam en het eeuwige leven. Diezelfde God zal ter Zijner tijd net zo over deze wereld oordelen, zoals Hij ook alles heeft geschapen, behoudt en laat gedijen, en onze lieve vader in Christus tot het eeuwige leven opwekken, in wie Hij hem zo zalig heeft laten ontslapen. Amen.

Het lijk is hierna christelijk begraven in Borne naast de grafsteen van Johan van Welvelde. Het lichaam is echter waarschijnlijk precies op die plaats gelegd want bij het delven van het graf kwamen er wat beenderen en schedels te voorschijn, die toen weer in het keldertje zijn gelegd. Aangezien de familieleden en vrienden van ver weg moesten komen en de grafkelder nog moest worden gemaakt, werd de begrafenis pas gehouden op de 29ste mei oude stijl, op welke dag het volgens diezelfde stijl Hemelvaart is (een feest dat in Twente door het gewone volk nog in ere wordt gehouden). Het lijk werd begeleid door de weduwe en vrienden, zoals Zijne Edelheids zonen Sweder Schele (met zijn vrouw) en Daniël Schele, de weduwe van Oldenhaus,⁸ Joost van Bevervoorde met zijn vrouw en zoon Nicolaas Christoffer, Balthasar Ripperda met zijn vrouw en dochter Johanna Maria, Godert van Beveren, hofmeester te Bentheim, met zijn vrouw, Adam Schele van de Schelenburg, Peter van Voorst tot Grimberg, Gerhard van Langen tot Oosterhof, Herman van Twickelo tot Borgbeuningen, Adam van Reede tot Saasveld met zijn dochters, Hendrik van Slade, Johan Rammelman en veel andere eerbare lieden en burenen. De lijkpredikatie werd gehouden door Johannes Niehoff, predikant te Wierden – de predikantplaats van Borne was vanwege de oorlog vacant – uit 1 Thessalonicenzen 4, waarin Sint Paulus ons bericht over de in de Heer ontslapenen en zelf een heerlijke apostolische lijkpredikatie houdt. Er waren wel meer dan 40 vrienden uitgenodigd maar vanwege de oorlog en andere redenen zijn er niet nog meer gekomen.

Moge de Almachtige God de weduwe troosten en sterken en ook mij Zijn genade verlenen. Moge Hij met Zijn Goddelijke zegen ons voortaan bijstaan, opdat wij de christelijke weg van onze lieve vader mogen navolgen tot Zijn Goddelijke naam en onze zaligheid. Amen.”

Twee manieren om goed te sterven

Deze vrome en aansporende woorden geven ons de gelegenheid de overledene voor een moment te verlaten en een poging tot interpretatie te wagen. In de adelscultuur werden lang twee manieren onderscheiden om goed te sterven. Het eerste stervensideaal, de ridderlijke dood, paste bij de oude gedachte dat het krijgsbedrijf voor edelen de roeping bij uitstek was. De aantrekkingskracht van dit ideaal wordt duidelijk aan de hand van een anekdote over het einde van de hoofdeling Focko Ukena. Toen de beruchte krijgsheld op zijn sterfbed lag en aanvoelde dat de dood dichtbij was, zou hij volgens de overlevering zijn wapenuitrusting hebben aangedaan om de wereld toch nog in de wapenen te kunnen verlaten.⁹ De Scheles tot Weleveld stonden zeker niet afwijzend tegenover dit stervensideaal. 'Een soldaat moet dapper tegen de vijand vechten en liever sterven dan met schande te worden overladen', meende Sweder Schele.¹⁰ In de huiskroniek staan enkele verhalen opgetekend over op het slagveld gesneuvelde adelshelden. Een voorbeeld hiervan is een anekdote over de dood van Frederik van Voorst, die tijdens de slag bij Heiligerlee in dienst van de graaf van Aremberg streed. Na de verloren strijd had Van Voorst gemakkelijk kunnen vluchten, maar omdat hij het oneervol vond om zijn wapenuitrusting van zich af te werpen, kon hij niet snel genoeg weggelopen en werd hij gegrepen en afgemaakt.¹¹ Aangezien de Scheles zelf geen grote martiale traditie kenden, wordt er in de huiskroniek aan het ridderlijke

8. Christoffer Scheles dochter Anna.

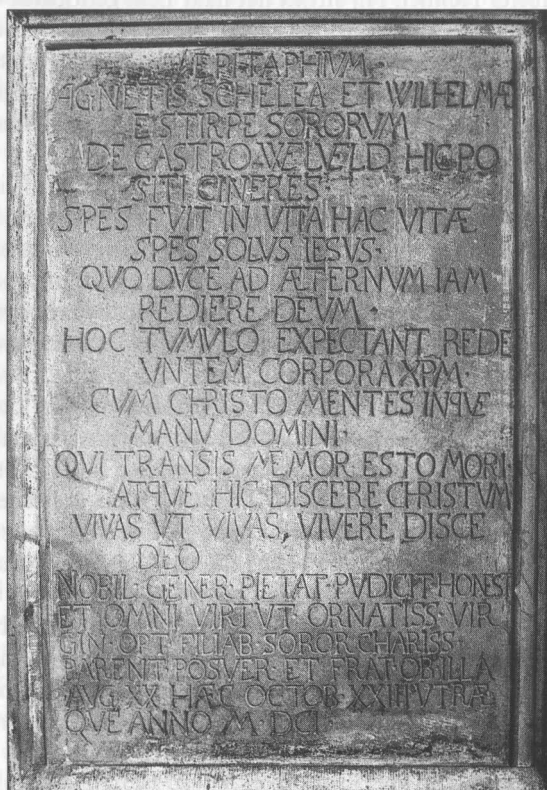
9. *Huiskroniek* I, 607.

10. *Huiskroniek* I, 776.

11. *Huiskroniek* I, 353.

stervensideaal maar betrekkelijk weinig aandacht geschonken en had het ook geen belangrijke plaats in hun zelfbeeld: zo heeft het gewelddadige einde van de veertiende-eeuwse stamvader Rabo de Schele door de hand van een vijand in tegenstelling tot de rest van diens leven geen aanleiding gegeven tot mythevorming.¹²

Naast de ridderlijke dood op het slagveld staat het (niet standsgebonden) ideaal van de christelijke dood op het sterfbed. De katholieke traditie leert dat de mens na zijn overlijden zo goed mogelijk voorbereid voor het aangezicht van God moet komen. Het in de late middeleeuwen wijdverspreide genre van de *ars moriendi* gaf een hele reeks nauw omschreven aanwijzingen om met het geloof in Christus, de heiligen en de genademiddelen van de Kerk de aanvechtingen van de duivel op het sterfbed te weerstaan en zalig te sterven. De reformatorische kerken hebben sommige onderdelen van de katholieke stervenskunst overgenomen, andere weggelaten en weer andere omgevormd. Min of meer vaste kenmerken van de lutherse *ars moriendi* waren eind zestiende, begin zeventiende eeuw: een besef van het naderende einde en een grote mate van doodsberedheid bij de stervende, diens verzaking van het wereldse, het gemeenschappelijke gebed, de deelname aan het avondmaal der zieken, de bemoediging van de achterblijvers, de betekenis van het laatste uur, het verlangen in de eigen doodsstrijd Christus na te volgen, en de voorstelling van de dood als een slaap.¹³ Het sterfbed van Christoffer Schele moet tegen deze achtergrond worden gezien. De Scheles genoten gedurende de zestiende en zeventiende eeuw de reputatie een geleerd luthers geslacht te zijn. Christoffers oudere broer Caspar Schele zou volgens de overlevering tijdens zijn studie te Wittenberg tot de tafelenoten van Luther hebben behoord en ook later nog met de kerkhervormer in briefwisseling hebben gestaan. Door tijdgenoten werd hij wel aangemerkt als de belangrijkste belijder van de christelijke waarheid onder de gehele Westfaalse adel.¹⁴ De Scheles tot Weleveld koesterden deze reputatie en de vroege verbondenheid met het lutheranisme nam gedurende lange tijd een zeer wezenlijke plaats in hun zelfbewustzijn in, ook toen zij rond 1600 in hun godsdienstige gezindheid steeds meer alleen kwamen te staan. Het hart van het geloof van de familie werd gevormd door de gedachte dat wij allen moeten sterven maar verlost kunnen worden door ons in leven en doodsstrijd voortdurend te richten op Christus, die voor onze zonden aan het kruis is gestorven en met Zijn offer de dood heeft overwonnen. Het gehele leven wordt hierdoor een gedurende oefening in het zalige sterven. Deze gedachte is verwoord in opgetekende gebeden, gesprekken en door de familie zelf geformuleerde troostspreuken op grafmonumenten. Een spreuk op een opdracht van Christoffer Schele voor zijn dochters Agnes en Wilhel-

Epitaf voor Agnes en Wilhelmina Schele in de Oude Kerk te Borne (foto J.J. Grootenboer)

12. *Huiskroniek* I, 171.

13. Rudolf Mohr, *Protestantische Theologie und Frömmigkeit im Angesicht des Todes während des Barockzeitalters, hauptsächlich auf Grund hessischer Leichenpredigten*, Marburg 1964; Eberhart Winkler, *Die Leichenpredigt im deutschen Luthertum bis Spener*, München 1967.

14. Vgl. Cyracus Spangenberg, *Adelsspiegel*, 2 dln., Schmalkalden 1591-1594, II, 69r.

mina opgerichte epitaaf zegt het als volgt: 'Hun hoop stelden zij in dit leven alleen op Jezus, de hoop op het eeuwige leven. Met Hem als leidman keerden zij reeds tot de eeuwige God. In dit graf wachten hun lichamen op de terugkeer van Christus, maar hun zielen zijn met Christus en in de hand des Heren (...). Gij, die voorbijgaat, wees indachtig te sterven en hier Christus te leren kennen. Leef om eeuwig te leven, leer voor God te leven.'¹⁵

De dood van een edelman

Het sterven van Christoffer Schele heeft een sterk geritualiseerd karakter: een reeks handelingen moet de opvolging regelen, de doodsangst van de stervende bezweren, het afscheid van de levenden vergemakkelijken en de nauwe poort naar de eeuwigheid openen. Het ogenblik van de dood is een zeer belangrijk moment in de geschiedenis van de Scheles aangezien het een generatiewisseling in het geslacht betekent. Het wegvallen van het vaderlijke gezag kon in een adellijke familie onder de achtergeblevenen tot onenigheid leiden over de wijze van erfdeling en tot onzekerheid over de nieuwe machtsverhoudingen. Het stervensritueel begint daarom met de inwijding van Scheles oudste zoon in het geheim van zijn dood. De stervende neemt met zijn vrouw en kinderen voor de laatste keer gezamenlijk deel aan het heilig avondmaal. Hij bidt samen met hen en gebiedt zijn zonen en dochters dat zij zich gehoorzaam jegens hun moeder moeten betonen. Het laatste is vooral bedoeld voor Daniël; een aanwijzing dat deze 'jongere zoon' in het verleden de autoriteit van zijn vader had getart? Kort voor zijn dood speelt hij nog met zijn kleinzoon Christoffer Helmer. Hij strijkt het naar hem genoemde kind over het haar en lijkt zo het zeven maanden oude kind te willen zegenen; het jongetje (de enige zoon van Sweder Schele) vertegenwoordigt op dat moment in zijn kwetsbaarheid immers de toekomstverwachting van het geslacht Schele. Het dynastieke overgangsritueel wordt afgesloten met het geven van aanwijzingen aan de stamopvolger voor het maken van een graf. Het hele afscheid is goed geregisseerd. De stervende is de regisseur van zijn eigen dood.

Reeds kort na het begin van zijn ziekte is Christoffer Schele zich ervan bewust dat de dood nabij is. Dit doodsbesef krijgt veel aandacht in de beschrijving van zijn laatste weken. Hij neemt als gezegd eerst zijn oudste zoon in vertrouwen en doet later hetzelfde met de predikant Dethmarus, een vriend van de familie die ook zijn broer Caspar en zijn dochters Sophia en Unica in hun laatste dagen had bijgestaan.¹⁶ Op 19 mei weet hij tenslotte zeker dat de dood niet ver meer weg is en getuigt hij ten overstaan van alle aanwezigen van zijn verlangen naar de dood. Stervenden in andere sterfbedbeschrijvingen zijn doordrongen van eenzelfde voor gevoel en vertellen hierover aan familieleden. Christoffer Scheles dochters Sophia en Wilhelmina hadden beiden kort voor hun dood visioenen over het hiernamaals. Sophia maakte in 1590 op haar sterfbed bij herhaling in woord en gebaar kenbaar hoe God duidelijk zichtbaar engelen naar haar stuurde om haar te troosten en uit dit aardse leven in het eeuwige, onvergankelijke leven te roepen.¹⁷ Wilhelmina beweerde over haar eigen dood te hebben gedroomd: trillend van angst werd zij langs de poorten van de hel naar de hemel gevoerd, waar zij in een hemelse zaal bij Christus kwam. Het geluksgevoel dat haar op dat moment beving, was zo onbeschrijfelijk mooi dat zij door droefenis werd overvallen toen zij weer ontwaakte. Haar familie beschouwde deze droom als een teken van God aan het meisje dat haar het eeuwige leven deelachtig zou worden.¹⁸ Het belang van het vroegtijdige doodsbesef en de genade om het einde met het volle verstand tegemoet te treden ligt in de gelegenheid die de stervende zo wordt gegeven zich te verzoenen met zijn naasten

15. A. de Bakker, 'De handschriften van Sweder Schele van het Weleveld', *Jaarboek Twente* 30 (1991) 89. Dit (latijnse) grafschrift werd waarschijnlijk door Sweder Schele geschreven op aanwijzingen van zijn vader. De oude Schele had hiervoor onvoldoende kennis van het latijn; wel maakte hij zelf Nederduitse epitafen voor zijn dochters Margaretha, Sophia en Unica. *Huiskroniek* I, 518, 520, 690. Sweder Schele schreef een groot aantal epitafen voor voorvaderen, familieleden, en voor zichzelf (vgl. voor dit laatste *Huiskroniek* II, 574-575, 809). Na de dood van zijn lievelingszuster Wilhelmina had hij zelfs het voornemen om als troost voor zijn ouders een verhandeling over het eeuwige leven te schrijven. *Huiskroniek* I, 748.

16. *Huiskroniek* I, 429, 519.

17. *Huiskroniek* I, 517.

18. *Huiskroniek* I, 744.

Detail van het epitaaf voor Johan van Oldenhaus te Welbergen, voorstellende zijn echtgenote Anna Schele met hun beider jong overleden dochtertje Agnetha (foto: J.J. Grootenboer)

en zich te richten op zijn Schepper. Een plotselinge dood maakte dit onmogelijk en werd om die reden door velen als een straf voor een zondig en ordeloos leven beschouwd. In enkele gebeden uit een bij de Scheles zeer geliefd gebedsboek van de lutherse theoloog Johann Haberman (Avenarius) wordt God gesmeekt de mens te behoeden voor Zijn toorn, voor een slechte, snelle dood en eeuwige verdoemenis en hem de kans te geven zich met boetedoening en geloof voor te bereiden op het laatste uur.¹⁹ Het onverwachte overlijden van Adriaan Ripperda zal daarom in de herinnering van de nabestaanden als een schrikbeeld hebben voortgeleefd. Ripperda werd op een ochtend in 1583 levenloos in zijn bed aangetroffen, terwijl er de avond tevoren niets met hem aan de hand was geweest en hij zijn lijfknecht zelfs nog enkele vijgen voor hem had laten braden.²⁰ De korte, aansluitende karakteristiek van de overledene in de huiskroniek als een weliswaar geleerde, maar met schulden beladen en teveel drinkende edelman doet vermoeden dat er ook in dit geval onzekerheid bestond over de raadsbesluiten van God.

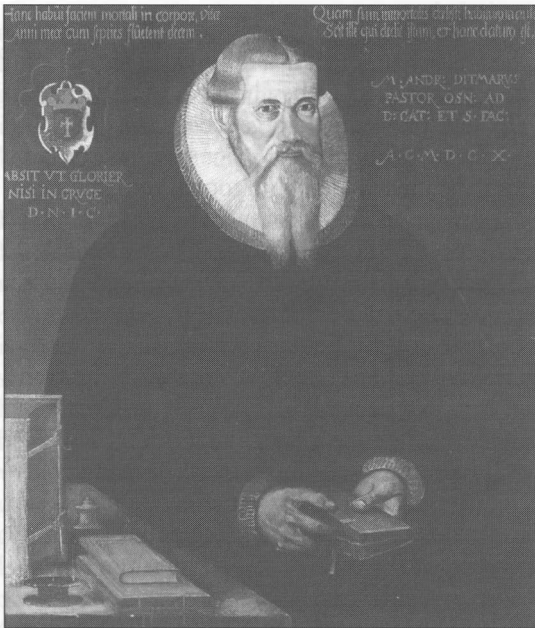
Het besef van het aanstaande einde leidt bij Christoffer Schele tot een verzaking van het wereldse en een concentratie op het religieuze. Hij weigert naar alle waarschijnlijkheid medicijnen in te nemen en ook van de tussenkomst van artsen moet hij weinig hebben. Liever troost hij zich met de spreuken die zijn achtergelaten door Detmahrus. Tegen zijn vrouw en kinderen zegt hij dat zij niets wereldlijks meer kunnen bedenken dat hem nog kan bekoren. Deze afwending van aardse zaken en geduldige onderwerping aan de Allerhoogste komen ook in andere stervensbeschrijvingen in de huiskroniek naar voren. De verlamd geraakte en aan slaapzucht lijdende Johan van Oldenhaus gebod zijn vrouw hem niet meer wakker te maken omdat hij bij Christus de Heer al half in de hemel was. Toen men een groene twijg op zijn bed legde om hem wat te vermaken, wierp hij deze ver van zich en legde hij zijn hand op het psalter, als wilde hij zeggen: 'Deze aardse vreugde kan mij niet meer blij maken.'²¹ Sophia Schele betuigde op haar sterfbed haar geloof in het eeuwige leven met een blijmoedige gelaatsuitdrukking. Zij vermaande haar ouders, broers en zusters niet te treuren en het haar niet te misgunnen dat zij naar het hiernamaals ging, waar zij haar (zeven jaar eerder overleden) zuster Margaretha zou weerzien. Haar vader en moeder moesten zich er juist over verheugen dat zij twee dochters voor hen uit naar Christus konden zenden; zij verloren hun kinderen immers niet, maar stuurden hen naar die plaats, waarop zij van jongsaf hadden geleerd hun grootste hoop te stellen. De predikanten die bij het meisje werden geroepen om haar te troosten, ontvingen troost van haar en verwonderden zich over dit ogenschijnlijke werk van de Heilige Geest bij het meisje, dat gedurende haar hele leven de eigen wil onderwierp aan de wil van God.²² Voor de heer van het Weleveld betekent het afscheid van de dagelijkse beslommingen een bevrijding. Het versterkt de stervensbereidheid. 'Hij had geen angst, was getroost in God', zou de zoon later met betrekking tot de geestelijke toestand van de vader in deze dagen schrijven. Het lijkt er zelfs op dat de oude Schele de dag vóór zijn overlijden het masker van zijn aardse waardigheid en trots wil afleggen om zich gereed te maken voor zijn onderwerping aan de Almachtige: het slot van zijn laatste wereldse uitspraak

19. Haberman, *Betbüchlein*, 209-210, 289. Vgl. voor de geliefdheid van Haberman bij de Scheles *Huiskroniek* I, 746 en *Huiskroniek* II, 60-66, 859.

20. *Huiskroniek* I, 572.

21. *Huiskroniek* I, 768.

22. *Huiskroniek* I, 517-518, 520.

Andreas Detmahrus (foto Kulturgeschichtliches Museum Osnabrück)

mogelijk was – geheel was gericht op het afleggen van zo'n uiterste geloofsbelijdenis. Caspar Schele kreeg in zijn laatste uur door de predikant Detmahrus voorgezegt dat hij nu door Christus het eeuwige leven zou binnengaan. Toen de predikant hem vervolgens de vraag stelde of hij wilde vasthouden aan zijn geloof, antwoordde hij, nog juist voor zijn sterven: 'Waarom zou ik twifelen? De hele Heilige Schrift van de almogende God bevestigt dit.'²⁴ Christoffer Scheles laatste dagen worden eveneens gedomineerd door een zowel bij hemzelf als bij de omstanders levend verlangen nog éénmaal getuigenis van zijn geloof af te leggen. Op 19 mei krijgt hij 's avonds een ernstige aanval van stuiptrekkingen en lijkt hij elk ogenblik te kunnen sterven. Zijn vrouw en kinderen bidden in zijn nabijheid en zijn oudste zoon leest voor uit Habermans *Betbüchlein*. De stervende tracht zich ook op dit moment nog aan de gedragsnormen van de lutherse stervenskunst te houden. Hij vouwt de handen en zegt: 'Heer, in Uw handen beveel ik mijn geest'. Het zou een volmaakte dood in Christus zijn geweest, aangezien Haberman aanraadt te bidden om met deze woorden op de lippen te mogen sterven.²⁵ Jammer genoeg gaat het die avond om een vals alarm. Gelukkig zijn de afscheidswaarden van de volgende dag in hun verwijzing naar het uitgesproken lutherse beeld van de dood als een slaap óók mooi en vol symboliek – hetzelfde geldt uiteraard voor de beslissing van de familie om de begrafenis tot Hemelvaart uit te stellen.

Herinnering en navolging

Na het overlijden van Christoffer Schele besloten zijn weduwe en kinderen een epitaf voor hem op te richten in de kerk van Borne. De weduwe zou de voltooiing ervan echter niet meer meemaken. Zij stierf in de nacht van 4 op 5 april 1608 in Osnabrück, de stad waarin zij zich na de dood van haar man had teruggetrokken. Haar lichaam werd naar Borne vervoerd om daar in het graf van haar echtgenoot te worden bijgezet.²⁶ Het epitaf in de kerk zou nog in 1608 gereed komen. Hiervan resten thans nog maar een paar brokstukken. Zij zijn in latere tijd ingemetseld

23. T.H.M. Akerboom, '“Je moet de dood in het leven zien...” Over het verband tussen de “Ars Moriendi” en Luthers Sermon von der Bereitung zum Sterben' in: K. Zwanepol ed., *Luthers erfenis. Teksten van het Luthercongres 22 februari 1996 te Kampen*, Woerden 1996, 126-128.

24. *Huiskroniek* 1, 430.

25. Haberman, *Betbüchlein*, 210.

26. *Huiskroniek* 1, 791.

Restanten van het epitaaf voor Christoffer Schele tot Weleveld in de Oude Kerk te Borne (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

in de achtermuur van het koor: het gaat om de wapens Schele, Ripperda, Twickel en Middachten en om een fragment van een latijns vers. In de vloer bevindt zich bovendien nog een grafsteen, waarvan de koperen wapens zijn weggehakt. Aantekeningen in de huiskroniek maken een reconstructie van het epitaaf mogelijk. Geheel bovenaan stond de tekst: 'Uw woord is een lamp voor mijn voeten en een licht op mijn pad' (Psalm 119:105). Hieronder waren de zestien kwartierwapens van het echtpaar gebeeldhouwd. Op een stenen plaat tussen twee zuilen konden de bijbelteksten Romeinen 5:12, 1 Timotheüs 2:5, Johannes 3:16 en Job 19:25-27 worden ontwaard. Zij waren een herinnering aan de vroomheid van de overledene: de woorden uit Psalm 119 had hij gedurende zijn gehele leven als lijfspreuk gevoerd, de spreuk uit Job als jongen in zijn gezangenboek geschreven en de regel uit het Johannesevangelie nog kort voor zijn dood beaamd. De citaten uit de brieven van Paulus werden hier volgens Sweder Schele aan toegevoegd om het christelijke karakter van het epitaaf nog te benadrukken. Boven deze spreuken stonden de woorden (oorspronkelijk in het latijn): 'Zo gaat de dood te niet door de dood. De geest blijft leven. De lichamen worden door Christus opgewekt. Zo is voor ons de dood winst en een poort tot het leven.' Op de onderste stenen plaat was een lang, negentien distichons tellend latijns vers over de afstamming en de daden van de Scheles aangebracht, met daaraan toegevoegd de geboorte- en sterfdagen van Christoffer Schele en zijn vrouw en de namen van hun kinderen. Onderaan op het voetstuk tenslotte stonden het numerale 'ChrIstVs reDeMptor noster' (Christus is onze verlosser) en de spreuk 'Zo leven zij verenigd met de onzen', een getuigenis van het geloof dat het geslacht Schele in de hemel zou blijven voortbestaan.²⁷

Het lange latijnse vers op de onderste stenen plaat is een verheerlijking van het geslacht Schele. Het vermeldt de afstamming van de Scheles uit de Romeinse adel – de mythe als zouden haar voorvaders uit Rome stammen en onder Karel de Grote noordwaarts zijn getrokken, speelde een grote rol in het dynastieke bewustzijn van de familie – en de daden en deugden van de opeenvolgende stamhouders. De naam van de overledene wordt op deze manier een schakel in een oneindige keten die in haar geheel het geslacht Schele vormt. Hijzelf wordt als volgt omschreven: 'Hij was ingetogen en een man die zich toelegde op vrome godsvrucht, waardoor hij zijn hande-

27. *Huiskroniek* I, 791-792. Een beschrijving van de restanten van het epitaaf wordt gegeven in P.C. Blois van Treslong Prins, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Overijssel*, Utrecht 1925, 29. Reconstructie en vertalingen zijn ontleend aan De Bakker, 'Handschriften', 90-93.

len liet bepalen. Met spreuken bevorderde hij de vrede. Hij was een toonbeeld van ware deugd en goedheid. Zo was hij een waarlijk edelman, zowel door zijn afkomst als door zijn eigen daden, voorkomend niet alleen voor de zijnen, maar ook voor vreemden.²⁸ Deze karakterisering komt ongeveer overeen met een lange passage uit de huiskroniek, welke onmiddellijk volgt op de sterfbedbeschrijving. 'Hij was een zeer goede vader', wordt daar beweerd, 'die ons een zeer goed voorbeeld naliet van vroomheid, van waarheidsliefde, inzicht, standvastigheid, christelijk geduld, billijkheid, soberheid, matigheid, nauwgezetheid en alle ware deugden. In de slaapkamer van zijn ouderdom schreef hij, niet lang voor zijn overlijden: het begin der wijsheid is de vreze Gods. Evenzo: het is niet het geringste deel van de wijsheid om niet overhaast te zijn in beraadslagingen en niet hardnekkig in zijn oordeel. Evenzo: een goed opgevoed adellijk gemoed regeert de toorn met toegevendheid. Evenzo: zoals de honger een goed teken is van de gezondheid van het lichaam, is het vlijtig aanhoren van het Woord Gods een teken van de gezondheid van de ziel. Ik heb deze als het ware gouden woorden uitgekozen omdat ik ze hier als een schat wilde noteren. Hij wilde ons door het opschrijven van deze uitspraken vermanen en hij hield nooit op ons in brieven en gesprekken aan te sporen tot de volkomen deugd.'²⁹

Sweder Schele heeft een tweevoudig monument voor zijn vader opgericht. Het epitaaf verheerlijkt de glorie van Christoffer Schele en zijn voorgeslacht. In de huiskroniek gebeurt ongeveer hetzelfde. De geschiedenissen van de Scheles moeten de herinnering aan de voorouders levend houden en een schatkamer van anekdotes bieden, waaruit lering kan worden getrokken. De sterfbedbeschrijving van Christoffer Schele neemt in dit geheel een belangrijke plaats in. Sweder Schele heeft de laatste dagen van zijn vader niet alleen beschreven vanwege het christelijke karakter van diens dood, maar ook om de waarachtigheid van zijn levenshouding aan te tonen. De manier van sterven vormt hier een toetssteen, waaraan al het voorafgaande kan worden afgemeten. De gedachte van de schrijver dat hij hiermee zijn eigen nageslacht blijvend tot navolging kon aansporen is evenwel niet erg vruchtbaar gebleken. Rabo Herman Schele, zijn ongehuwde jongste zoon, zou weliswaar als politiek theoreticus kortstondig een grote reputatie verwerven en zo af en toe zelfs de geleerdste edelman van zijn tijd worden genoemd, maar het ging reeds spoedig bergafwaarts met het geslacht en na enkele decennia stonden de Scheles als gevolg van wanbeheer en onderlinge verdeeldheid aan de rand van de afgrond.

28. De Bakker, 'Handschriften', 92-93.

29. *Huiskroniek* I, 782.